

ΤΕΥΧΟΣ ΠΕΜΠΤΟ
2019/1

ΔΗΜΗΤΡΑ ΤΖΑΝΑΚΗ

Ο αυνανισμός και το κομμουνιστικό «ψυχικό νόσημα».
Μια ανάλυση της Άννας Κατσίγρα, *Γενετήσια αγωγή για το αγόρι* (1935)

ΑΡΗΣ ΤΣΑΡΑΒΟΠΟΥΛΟΣ

Συνειδητός «ενταφιασμός» αρχαϊκών επιτύμβιων αγαλμάτων.
Κοινωνική προσέγγιση

ΑΛΕΞΗΣ ΙΩΑΝΝΙΔΗΣ

Η ένταση της εργασίας στο *Κεφάλαιο* του Μαρξ

ΒΛΑΣΗΣ ΜΙΣΣΟΣ

Για την Πολιτική Οικονομία και τη διδασκαλία της:
Μια ανάγνωση των ιδεών του *Πλούτου των Εθνών*

ΣΠΥΡΟΣ ΣΑΚΕΛΛΑΡΟΠΟΥΛΟΣ, ΜΑΝΩΛΗΣ ΧΟΥΜΕΡΙΑΝΟΣ
Η υπόθεση Νίκου Βαβούδη μέσα από τα ελληνικά και τα σοβιετικά αρχεία

ΑΡΙΣ ΑΡΑΓΕΩΡΓΗΣ

Ο ρόλος της Ιστορίας και της Φιλοσοφίας των Επιστημών
στο εκπαιδευτικό πρόγραμμα ενός κοινωνικού κέντρου.
Η περίπτωση του Κοινωνικού-Πολιτιστικού Κέντρου Βύρωνα, «Λαμπηδόνα»

ΚΩΣΤΑΣ ΣΤΕΡΓΙΟΠΟΥΛΟΣ

Στη μνήμη του Άρι Αραγεώργη (1961-2018).
Μικρή αναφορά σ' έναν ξεχωριστό άνθρωπο, στοχαστή και μαχητή

Ρ

Ι

Μ

Η

ΕΞΕΛΑΜΗΝΙΑΙΑ
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ
ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ

ΚΡΙΣΗ

ΕΞΑΜΗΝΙΑΙΑ
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ
ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ

ΚΡΙΣΗ

Εξαμηνιαία Επιστημονική Επιθεώρηση

KRISI

Biannual Scientific Review

Συντακτική επιτροπή

Θοδωρής Δημητράκος

Γιάννης Κοζάτσας

Κώστας Πασσάς

Επιστημονικοί συνεργάτες

Αραγεώργης Άρις (1961-2018), Βλάχου Ελένη, Γκιούρας Θανάσης, Δημακοπούλου Χριστίνα, Jung Reinhard, Καλτσώνης Δημήτρης, Μαμουλάκη Έλενα, Μανιάτης Γιώργος, Ματθιόπουλος Ευγένιος, Μαυρουδέας Σταύρος, Μπάγκος Παντελής, Μπαλτάς Αριστείδης, Μυλωνάκη Ευγενία, Παπαδάτος Νίκος, Πούλου Αγγελική, Σακελλαρόπουλος Σπύρος, Σταυρίδης Σταύρος, Στεργιόπουλος Κώστας, Τύμπας Τέλης, Φαράκλας Γιώργος, Φουρτούνης Γιώργος, Χολέβα Μαρία, Χρύσης Αλέξανδρος, Ψύλλος Στάθης.

Επικοινωνία

www.e-krisi.gr

Υπεύθυνος επικοινωνίας

Γεράσιμος Χολέβας

Σελιδοποίηση-παραγωγή

Μοτίβο Α.Ε.

Σχεδίαση ιστοσελίδας

Γιάννης Σακελλαρίου

Τιμή τεύχους: 9 ευρώ

Ετήσια συνδρομή (ιδιώτες): 15 ευρώ

Ετήσια συνδρομή (ιδρύματα): 20 ευρώ

Κεντρική διάθεση

Εκδόσεις Τόπος

Πλαπούτα 2 & Καλλιδρομίου, 114 73 Αθήνα, Τηλ. 2108222835, info@motibo.com

Τεύχος 5 – 2019/1

Απαγορεύεται η αναδημοσίευση μέρους ή όλου του έργου, καθώς και η αναπαραγωγή ή μετάδοσή του με οποιοδήποτε οπτικοακουστικό, γραπτό ή άλλο μέσο χωρίς την έγγραφη άδεια του εκδότη ή του συγγραφέα.

ISSN 2585-2124

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Ο αυνανισμός και το κομμουνιστικό «ψυχικό νόσημα». Μια ανάλυση της Άννας Κατσιόγρα, <i>Γενετήσια αγωγή για το αγόρι (1935)</i>	7
Δήμητρα Τζανάκη	
Συνειδητός «ενταφιασμός» αρχαϊκών επιτύμβιων αγαλμάτων. Κοινωνική προσέγγιση	33
Άρης Τσαραβόπουλος	
Η ένταση της εργασίας στο <i>Κεφάλαιο</i> του Μαρξ.	61
Αλέξης Ιωαννίδης	
Για την Πολιτική Οικονομία και τη διδασκαλία της: Μια ανάγνωση των ιδεών του <i>Πλούτου των Εθνών</i>	75
Βλάσης Μισσός	
Η υπόθεση Νίκου Βαβούδη μέσα από τα ελληνικά και τα σοβιετικά αρχεία	93
Σπύρος Σακελλαρόπουλος, Μανώλης Χουμεριανός	
Ο ρόλος της Ιστορίας και της Φιλοσοφίας των Επιστημών στο εκπαιδευτικό πρόγραμμα ενός κοινωνικού κέντρου. Η περίπτωση του Κοινωνικού-Πολιτιστικού Κέντρου Βύρωνα, <i>«Λαμπηδόνα»</i>	125
Άρις Αραγεώργης	
Στη μνήμη του Άρι Αραγεώργη (1961-2018). Μικρή αναφορά σ' έναν ξεχωριστό άνθρωπο, στοχαστή και μαχητή	129
Κώστας Στεργιόπουλος	

Η ένταση της εργασίας στο *Κεφάλαιο* του Μαρξ

Αλέξης Ιωαννίδης*

Περίληψη

Το άρθρο αυτό αναφέρεται και αναλύει τη σύνδεση μεταξύ του χρόνου εργασίας και της έντασης της εργασίας, όπως αυτή προκύπτει από την ανάλυση του Μαρξ στο *Κεφάλαιο*. Η σύνδεση αυτή περιγράφεται από τον Μαρξ σαν μία αντίστροφη σχέση, όπου η αύξηση του ενός μεγέθους τις περισσότερες φορές και λόγω της φύσης του ανθρώπου οδηγεί στη μείωση του άλλου. Η συγκεκριμένη σχέση μεταξύ του χρόνου και της έντασης της εργασίας, η οποία περιγράφεται ποιοτικά, έχει σημαντικές επιπτώσεις στο προτσές δημιουργίας αξίας. Η ανάδειξη αυτής της συσχέτισης και η παραπέρα μελέτη της μπορεί να φωτίσει αποφασιστικά την ιστορική εξέλιξη της διαδικασίας καθορισμού του χρόνου εργασίας.

1. Εισαγωγή

Η ένταση της εργασίας είναι η μία από τις δύο διαστάσεις που έχει το ξόδεμα της εργατικής δύναμης, με τον χρόνο εργασίας να είναι η δεύτερη. Ωστόσο από τις δύο, ο χρόνος εργασίας έχει σχεδόν μονοπωλήσει το ενδιαφέρον των οικονομολόγων. Η θεωρητική υποτίμηση της έντασης της εργασίας και η αποσύνδεσή της από τη διάσταση του χρόνου εργασίας είναι κατά τη γνώμη μας η πηγή για αρκετά προβλήματα της οικονομικής θεωρίας και πρακτικής. Η επισκόπηση των απόψεων του Μαρξ για το συγκεκριμένο ζήτημα μπορεί να αποβεί ιδιαίτερα χρήσιμη.

Ο Μαρξ στο *Κεφάλαιο* αναφέρθηκε αναλυτικά στην ένταση της εργασίας όσο και στη διαδικασία εντατικοποίησης. Συνέδεσε την εντατικοποίηση της εργασίας με τη μείωση του χρόνου εργασίας και την εισαγωγή των μηχανών, που και τα δύο έδιναν νέες δυνατότητες ελέγχου του προτσές εργασίας στους κεφαλαιοκράτες. Ιδιαίτερα σημαντικό ήταν το ξεχασμένο συμπέρασμά του ότι ο συνδυασμός των παραπάνω μπορούσε και είχε ιστορικά οδηγήσει σε αύξηση του προϊόντος μετά από τη μείωση του χρόνου της εργασίας.

Η ένταση της εργασίας εξετάστηκε από τον Μαρξ αναλυτικά τόσο ως προς τις επιπτώσεις της στο προτσές παραγωγής αξίας και υπεραξίας όσο και ως προς τις επιπτώσεις της στην αξία της εργατικής δύναμης. Η μεταβολή της έντασης της εργασίας αλλάζει τον χαρακτήρα του χρόνου εργασίας ως (μοναδικού) μέτρου της αξίας, καθιστώντας τη διαδικασία υπολογισμού τόσο της αξίας όσο και της υπεραξίας πιο πολύπλοκη, αλλά όχι απροσδιόριστη.

Η θέση που κατέχει η ένταση της εργασίας στην οικονομική ανάλυση του Μαρξ στο *Κεφάλαιο* είναι ιδιαίτερα σημαντική. Αν και οι αναφορές είναι περιορισμένες σε έκταση, είναι καθαρές ως προς την οικονομική τους σημασία. Οι δύο

* Ο Αλέξης Ιωαννίδης είναι αναπληρωτής καθηγητής Οικονομικών της Εργασίας στο Τμήμα Κοινωνικής Διοίκησης και Πολιτικής Επιστήμης του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης.

διαστάσεις υπό τις οποίες ο Μαρξ εξέτασε την ένταση της εργασίας οδηγούν σε σημαντικές επιπτώσεις σε διαφορετικούς τομείς της οικονομικής δραστηριότητας και αγγίζουν κρίσιμα θεωρητικά πεδία. Η συσχέτιση του χρόνου με την ένταση της εργασίας μπορεί να έχει καθοριστικές επιπτώσεις στη διαδικασία καθορισμού του χρόνου εργασίας. Η ειδική επίπτωση της εντατικοποίησης στη διαδικασία παραγωγής αξίας μπορεί επίσης να έχει ιδιαίτερη σημασία στον καθορισμό της ανταλλακτικής αξίας των εμπορευμάτων.

Η βαρύτητα των θέσεων του Μαρξ κατά τη γνώμη μας υποτιμήθηκε από πολλούς συνεχιστές του. Η κριτική παρουσίαση των απόψεων του Μαρξ, όπως διατυπώθηκαν στο βασικό οικονομικό του έργο *Το Κεφάλαιο*, μπορεί να βοηθήσει στην επανεκκίνηση της ανάλυσης αυτής της πλευράς του προτσές δημιουργίας αξίας.

Η δομή του άρθρου έχει ως εξής. Στη δεύτερη ενότητα, παρουσιάζονται βασικά εννοιολογικά ζητήματα που αφορούν την ένταση της εργασίας. Στην τρίτη ενότητα, παρουσιάζονται κριτικά οι θέσεις του Μαρξ για τη συσχέτιση του χρόνου με την ένταση της εργασίας. Στην τέταρτη ενότητα, αναλύονται οι θέσεις του Μαρξ για την επίπτωση της έντασης της εργασίας στη διαδικασία παραγωγής αξίας και, τέλος, στην πέμπτη ενότητα εξάγονται τα συμπεράσματα.

2. Η έννοια της έντασης της εργασίας

Ο Μαρξ εξετάζει την εργασία αρχικά ανεξάρτητα από κάθε καθορισμένη κοινωνική μορφή. Υπό αυτή την οπτική: «Η εργασία είναι πρώτα ένα προτσές ανάμεσα στον άνθρωπο και στη φύση, ένα προτσές όπου ο άνθρωπος με τη δική του πράξη μεσολαβεί, ρυθμίζει και ελέγχει την ανταλλαγή της ύλης ανάμεσα στον εαυτό του και τη φύση.» (Μαρξ 1963: 188) Ο άνθρωπος βάζει σε κίνηση τις «φυσικές δυνάμεις που ανήκουν στο σώμα του, τα μπράτσα και τα πόδια, το κεφάλι και τα χέρια» (Μαρξ 1963: 188) για να ιδιοποιηθεί τη φυσική ύλη σε μια μορφή χρήσιμη για τη δική του ζωή σε μια «σκόπιμη δραστηριότητα για την παραγωγή αξιών χρήσης» (Μαρξ 1963: 195). Βασικό χαρακτηριστικό αυτής της διαδικασίας είναι η ύπαρξη ενός σκοπού που ήταν στο μυαλό του εργάτη από την αρχή της διαδικασίας. Αν παραβλεφθεί ο καθορισμένος χαρακτήρας κάθε διαφορετικής εργασίας, «εκείνο που απομένει απ' αυτήν είναι ότι αποτελεί ξόδεμα ανθρώπινης εργατικής δύναμης [...] παραγωγικό ξόδεμα ανθρώπινου μυαλού, ανθρώπινων μυώνων, νεύρων, χεριών κλπ.» (Μαρξ 1963: 56) ή αλλιώς «ξόδεμα της ζωικής δύναμης του εργάτη» (Μαρξ 1963: 200).

Η αξία ενός αγαθού οφείλεται στο γεγονός ότι μέσα του έχει αντικειμενοποιηθεί ανθρώπινη εργασία και το μέγεθος της αξίας του μετρείται με το ποσό της εργασίας που περιέχεται στο συγκεκριμένο αγαθό, υπό την κοινωνική έννοια της κοινωνικά αναγκαίας εργασίας. Η κοινωνικά αναγκαία εργασία εμπεριέχει «τους κοινωνικά - κανονικούς όρους της παραγωγής, και τον κοινωνικά μέσο βαθμό επιδεξιότητας και εντατικότητας της εργασίας» (Μαρξ 1963: 51).² Υπό αυτούς τους

2 Οι «κοινωνικά-κανονικοί» όροι της παραγωγής αναφέρονται στη μέση παραγωγική δύναμη της εργασίας που προκύπτει από την κοινωνικά καθιερωμένη τεχνική της παραγωγής που χρησιμοποιείται.

όρους ο χρόνος εργασίας μετατρέπεται σε μέτρο της αξίας ενός αγαθού. Επομένως, είναι η ποσότητα της κοινωνικά αναγκαίας εργασίας που έχει αντικειμενοποιηθεί μέσα σε κάθε αγαθό που καθορίζει την αξία του. Η κοινωνικά αναγκαία εργασία καθορίζεται και από τον μέσο βαθμό εντατικότητας της εργασίας και αυτή η υπόθεση γίνεται πολύ νωρίς, από το πρώτο κίόλας κεφάλαιο του *Κεφαλαίου*. Η υπόθεση αυτή, που θα εξεταστεί αναλυτικά στη συνέχεια, επιτρέπει στον Μαρξ να χρησιμοποιήσει σαν μέτρο της αξίας μόνο τον χρόνο εργασίας, κατά την ανάπτυξη της εργασιακής θεωρίας της αξίας που πραγματοποιεί στα πρώτα κεφάλαια του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου*. Στη συνέχεια και αφού έχει πραγματοποιηθεί η παρουσίαση των βασικών στοιχείων της θεωρίας της αξίας, ο Μαρξ αναφέρεται στην εντατική διάσταση της εργασίας, χρησιμοποιώντας τους όρους «ένταση της εργατικής δύναμης» και «εντατικοποίηση».

Στο απόσπασμα που ακολουθεί φαίνεται χαρακτηριστικά το περιεχόμενο που δίνει ο Μαρξ στην έννοια της έντασης της εργατικής δύναμης:

[...] εξαναγκάζει ταυτόχρονα τον εργάτη να ξοδεύει περισσότερη εργασία στο ίδιο χρονικό διάστημα, ν' αυξάνει την ένταση της εργατικής δύναμης, να γεμίζει πιο πυκνά τους πόρους του χρόνου εργασίας, δηλ. να συμπυκνώνει την εργασία σε βαθμό που μπορεί να επιτευχθεί μόνο στα πλαίσια της συντομευμένης εργάσιμης ημέρας. Αυτή η συμπίεση μιας μεγαλύτερης μάζας εργασίας σε μια δοσμένη χρονική περίοδο υπολογίζεται σαν μεγαλύτερη ποσότητα εργασίας, δηλ. αυτό που είναι. Πλάι στο χρόνο εργασίας σαν μέτρο «εκτατικού μεγέθους» προβάλλει τώρα το μέτρο του βαθμού της συμπύκνωσής του. (Μαρξ 1963: 423)

Επομένως, κατά τον Μαρξ, η εργασία έχει δύο διαστάσεις, την εκτατική και την εντατική, με την πρώτη να μετριέται από τον χρόνο εργασίας και τη δεύτερη από την ένταση της εργασίας. Μεγαλύτερη ένταση της εργασίας σημαίνει περισσότερη εργασία στο ίδιο χρονικό διάστημα. Αυτό είναι το ουσιαστικό περιεχόμενο της εντατικοποίησης. Η εντατικοποίηση της εργασίας μπορεί να πάρει τη μορφή του πιο πυκνού γεμίσματος των πόρων του χρόνου εργασίας, δηλαδή των χρονικών στιγμών που ο εργάτης είναι αδρανής, ή της αύξησης της ταχύτητας των κινήσεων του εργάτη. Ο Μαρξ δεν αναφέρεται στο σημείο αυτό στην ταχύτητα των κινήσεων του εργάτη, ωστόσο σε άλλα σημεία περιγράφει τη διαδικασία εντατικοποίησης σαν μια διαδικασία αύξησης της ταχύτητας της εργασίας (Μαρξ 1963: 424-431). Σύγχρονοι ερευνητές έχουν περιγράψει την εντατικοποίηση της εργασίας με τις δύο αυτές πλευρές, της αύξησης της ταχύτητας και του γεμίσματος των πόρων του χρόνου εργασίας (Green 2001· Bennet & Smith-Gavine 1987).

Ο Μαρξ δεν αποδίδει σε κάποιο σημείο του *Κεφαλαίου* σε κάποια από τις δύο αυτές διαστάσεις μεγαλύτερη βαρύτητα από την άλλη, αφού είναι και οι δύο αναγκαίες διαστάσεις του ξοδέματος της εργατικής δύναμης. Ωστόσο, είναι φανερό μια σημαντική διαφορά που υπάρχει μεταξύ τους και που ίσως αυτή ανάγκασε τον Μαρξ να εστιάσει περισσότερο (χρησιμοποιώντας και ποσοτικά παραδείγματα) στη διάσταση του χρόνου εργασίας από αυτήν της έντασης της εργασίας. Η

πρώτη διάσταση, ο χρόνος εργασίας, είναι άμεσα και εύκολα μετρήσιμη με αναμφισβήτητες μονάδες μέτρησης. Η δεύτερη, η ένταση, δεν είναι άμεσα μετρήσιμη και μπορεί να προσεγγιστεί με αρκετούς διαφορετικούς τρόπους, οι οποίοι είναι στο σύνολό τους προσεγγιστικοί και συγκριτικοί (δες ενδεικτικά Green 2001). Μέχρι σήμερα δεν έχει βρεθεί ένα συγκεκριμένο αδιαμφισβήτητο μέτρο για τη μέτρηση της έντασης της εργασίας και φυσικά δεν έχει μετρηθεί με κάποια άμεση μονάδα μέτρησης. Αυτή είναι κατά τη γνώμη μας μια σημαντική διαφορά μεταξύ των δύο διαστάσεων της εργασίας που έχει εξ ανάγκης προσανατολίσει την έρευνα περισσότερο προς το θέμα του χρόνου εργασίας και όχι της έντασης. Ωστόσο, αυτή η δυσκολία μέτρησης και ποσοτικοποίησης της έντασης της εργασίας που την έχει φέρει σε δεύτερο πλάνο σε σχέση με τον χρόνο εργασίας, έχει λειτουργήσει προς την κατεύθυνση της μη πλήρους μελέτης του προτύπου εργασίας, πράγμα που έχει σημαντικές θεωρητικές επιπτώσεις όπως θα αναφερθεί στη συνέχεια.

Από την ανάλυση που ο Μαρξ πραγματοποιεί στο *Κεφάλαιο*, παρουσιάζονται δύο γενικές αλληλεπιδράσεις της έντασης της εργασίας. Η μία είναι η σχέση της έντασης με τον χρόνο εργασίας, καθώς και ο τρόπος της αμοιβαίας επίδρασης και του αλληλοκαθορισμού τους. Η δεύτερη είναι η επίπτωση της έντασης της εργασίας στη διαδικασία παραγωγής προϊόντος, αξίας και υπεραξίας, μέσω της διαδικασίας της σχετικής υπεραξίας. Οι δύο αυτές διαστάσεις θα μελετηθούν στα δύο επόμενα κεφάλαια.

3. Η συσχέτιση του χρόνου με την ένταση της εργασίας

Ο Μαρξ αναφέρεται για πρώτη φορά αναλυτικά στην ένταση της εργασίας στο κεφάλαιο για τις μηχανές και τη μεγάλη βιομηχανία (Μαρξ 1963: *Κεφάλαιο* 13). Η αναφορά αυτή δεν είναι τυχαία αφού η εντατικοποίηση της εργασίας και ο έλεγχός της συμβαδίζουν με την ανάπτυξη της μεγάλης βιομηχανίας και την εμφάνιση και γενίκευση της χρήσης των μηχανών.

Η αναφορά αυτή γίνεται αφού έχει πραγματοποιηθεί η ανάλυση του προτύπου της εργασίας και της αξιοποίησης και έχει αναπτυχθεί η θεωρία της αξίας και της υπεραξίας. Αυτό προφανώς σημαίνει ότι στη βασική ανάλυση της εργασιακής θεωρίας της αξίας, ο Μαρξ θεώρησε ότι η ένταση της εργασίας δεν επηρεάζεται από όλες αυτές τις μεταβολές και ιδίως από τη μεταβολή του χρόνου εργασίας, αλλά παραμένει σταθερή. Το πρώτο ερώτημα είναι εάν αυτή ήταν μια υπόθεση που έγινε για λόγους απλουστευσης ή αν η μεταβολή της έντασης της εργασίας και η ίδια η διάσταση της έντασης θεωρήθηκαν ως μη σημαντική από τον Μαρξ.

Ο Μαρξ αναφέρει σχετικά ότι η υπόθεση για σταθερή ένταση της εργασίας δεν ισχύει στην πράξη: «Όταν αναλύσαμε την απόλυτη υπεραξία, είχαμε να κάνουμε πριν απ' όλα με το εκατοκτικό μέγεθος της εργασίας, ενώ ο βαθμός της εντατικότητας της προϋποθέτονταν δοσμένος. Τώρα έχουμε να εξετάσουμε τη μετατροπή του εκατοκτικού μεγέθους σε εντατικό ή σε μέγεθος βαθμού.» (Μαρξ 1963: 422) Επομένως κατά τη γνώμη μας η υπόθεση για σταθερή ένταση της εργασίας ήταν καταρχήν μια απλουστευτική υπόθεση. Όπως ο ίδιος σημειώνει: «Πάνω στη βάση της περιορισμένης αυτής εργάσιμης ημέρας αναπτύσσεται και αποκτά αποφασιστική

σημασία ένα φαινόμενο που το συναντήσαμε και προηγούμενα, και συγκεκριμένα η εντατικοποίηση της εργασίας.» Μαρξ (1963: 422)

Η ένταση της εργασίας επομένως αποκτά αποφασιστική σημασία για την παραγωγή σχετικής υπεραξίας, με δεδομένη τη μείωση του χρόνου εργασίας. Συμπεραίνουμε ότι μόνο ασήμαντη δεν θεωρεί ο Μαρξ την ένταση της εργασίας και την εντατικοποίηση, παρά το γεγονός ότι στη βασική του ανάλυση προϋπέθεσε την ένταση της εργασίας ως σταθερή. Ακριβώς για αυτόν το λόγο η περιγραφή της διαδικασίας εντατικοποίησης της εργασίας είναι πολύ εκτενής και αναλυτική.

Ο Μαρξ συνδέει αρχικά την αύξηση της έντασης της εργασίας με την εμφάνιση των μηχανών και τη συσσώρευση εμπειρίας από εκείνο το τμήμα των εργατών που χειριζόταν τις μηχανές. Στην αρχή, αυτό έφερε τόσο αύξηση του χρόνου εργασίας όσο και αύξηση της έντασης της εργασίας. Όμως η ταυτόχρονη αυτή αύξηση έχει όρια:

Ωστόσο, καταλαβαίνουμε ότι σε μια εργασία που δεν έχει χαρακτήρα παροδικού παροξυσμού, αλλά καθημερινά επαναλαμβανόμενης κανονικής ομοιομορφίας, θα παρουσιαστεί κατ' ανάγκη ένα κρίσιμο σημείο, όπου αλληλοαποκλείονται η παράταση της εργάσιμης ημέρας και η εντατικότητα της εργασίας, έτσι, που η παράταση της εργάσιμης ημέρας να συμβιβάζεται μόνο με ένα μικρότερο βαθμό εντατικότητας της εργασίας και αντίστροφα, ένας μεγαλύτερος βαθμός εντατικότητας να συμβιβάζεται μόνο με τη συντόμευση της εργάσιμης ημέρας. (Μαρξ 1963: 423)

Στο σημείο αυτό ο Μαρξ θέτει την ουσία της σχέσης των δύο μεγεθών –του χρόνου και της έντασης– ως προς τη σημασία τους για την παραγωγική διαδικασία. Τα δύο μεγέθη θέτουν το ένα όριο στο άλλο, σε τέτοιο βαθμό που η αύξηση του ενός να συμβιβάζεται μόνο με μείωση του άλλου. Για τον Μαρξ είναι ξεκάθαρο ότι η αντίστροφη αυτή σχέση δεν είναι θεωρητική αλλά παρούσα στην παραγωγική διαδικασία της εποχής του. Αναφέρει εκτεταμένα παραδείγματα (Μαρξ 1963: 424-431) όπου η μείωση του χρόνου εργασίας οδήγησε στην αύξηση της έντασης, μέσω της αύξησης της ταχύτητας των μηχανών.

Επίσης, είναι ξεκάθαρο ότι η βάση της αντίστροφης αυτής σχέσης είναι τα όρια του ανθρώπινου οργανισμού:

Το πρώτο αποτέλεσμα της συντομευμένης εργάσιμης μέρας στηρίζεται στον αυτονόητο νόμο ότι η ικανότητα δράσης της εργατικής δύναμης είναι αντιστρόφως ανάλογη προς το χρόνο της δράσης της. Γι' αυτό, μέσα σε ορισμένα όρια, αυτό που χάνεται σε διάρκεια από τη δράση της εργατικής δύναμης κερδίζεται σε βαθμό εντατικότητάς της. (Μαρξ 1963: 424)

Ο Μαρξ θεωρεί δεδομένο ότι εάν υπάρχει δυνατότητα αύξησης της έντασης, τότε αυτή θα υλοποιηθεί από τους καπιταλιστές. Εκεί που οι μηχανές δεν παίζουν σημαντικό ρόλο (μανουφακτούρα), αυτό θα γίνει με τις μεθόδους πληρωμής του

εργάτη και με τη μεγαλύτερη δυνατότητα επιβολής πειθαρχίας στην παραγωγική διαδικασία (Μαρξ 1963: 424). Για το εργοστάσιο όπου οι μηχανές κυριαρχούν, αναφέρει σε μεγάλη έκταση τόσο πειράματα όσο και αλλαγές στην πραγματική εργασιακή διαδικασία που οδήγησαν σε αύξηση της έντασης της εργασίας μέσω της αύξησης της ταχύτητας των μηχανών ή της αύξησης του αριθμού των μηχανών που επιβλέπει κάθε εργάτης, λόγω της δυνατότητας που δημιουργήθηκε από τη μείωση του χρόνου εργασίας. Ο πυρήνας της λογικής του είναι ότι ο συνδυασμός των υλικών - φυσικών ορίων του ανθρώπινου οργανισμού σε συνδυασμό με τις μηχανές και γενικότερα με τον έλεγχο της εργασίας από το κεφάλαιο μπορούν και τελικά θα οδηγήσουν σε αύξηση της έντασης της εργασίας μετά από μείωση του χρόνου εργασίας. Αυτό είναι αρκετά φανερό στο ακόλουθο απόσπασμα:

Από τη στιγμή που επιβάλλεται υποχρεωτικά με νόμο η συντόμευση της εργάσιμης ημέρας που δημιουργεί πρώτα πρώτα τον υποκειμενικό όρο της συμπύκνωσης της εργασίας, δηλαδή την ικανότητα του εργάτη να ρευστοποιεί περισσότερη δύναμη μέσα σε ένα δοσμένο χρονικό διάστημα, η μηχανή γίνεται στα χέρια του κεφαλαίου αντικειμενικό και συστηματικά χρησιμοποιούμενο μέσο για να απομυζά περισσότερη εργασία στο ίδιο χρονικό διάστημα. (Μαρξ 1963: 425)

Ο υποκειμενικός όρος, δηλαδή ο υλικός από την άποψη των φυσικών δυνατοτήτων του εργάτη, είναι η μείωση του χρόνου εργασίας και άρα η δυνατότητα πιο εντατικής εργασίας. Το κεφάλαιο αξιοποιεί αυτή τη δυνατότητα με τη χρήση των μηχανών στη μεγάλη βιομηχανία, όπως το κάνει με άλλες μεθόδους στη μανουφακτούρα. Πάνω στη βάση των υλικών δυνατοτήτων αναπτύσσεται η εντατικότερη εκμετάλλευση της εργασίας, με τη βοήθεια των μηχανών ή οποιουδήποτε άλλου μέσου. Η διπλή διάσταση της λογικής του Μαρξ είναι φανερή. Η υλική πραγματικότητα θέτει τα όρια και το κεφάλαιο τα εκμεταλλεύεται αξιοποιώντας τον κυρίαρχο ρόλο του στην παραγωγική διαδικασία και όλα τα μέσα που έχει στη διάθεσή του. Είναι φανερός ο πρωταρχικός ρόλος των υλικών παραγόντων αλλά και η αποτελεσματική δυνατότητα του κεφαλαίου να φέρνει τον εργάτη στο όριο των δυνατοτήτων του αξιοποιώντας το γεγονός ότι πρόκειται για την καπιταλιστική παραγωγική διαδικασία, όπου το κεφάλαιο έχει τον πρώτο και καθοριστικό ρόλο.

Στη συνέχεια ο Μαρξ προχωράει ένα βήμα παραπέρα, που κατά τη γνώμη μας είναι καθοριστικό. Αναφέρεται σε πολλά πειράματα που έγιναν σε εργοστάσια, όπως αναφέρθηκε προηγουμένως, όπου πραγματικές μειώσεις του χρόνου εργασίας οδήγησαν σε αύξηση της έντασης της εργασίας όπως προκύπτει από έγγραφα και εκθέσεις επιθεωρητών εργασίας (Μαρξ 1963: 424-431). Από τα δεδομένα, που είναι ιδιαίτερα εκτεταμένα σε σχέση με τον διαθέσιμο όγκο ανάλογων εμπειρικών δεδομένων εκείνη την εποχή, προκύπτει το συμπέρασμα –το οποίο ο Μαρξ υιοθετεί πλήρως– ότι η τότε πρόσφατη μείωση του χρόνου εργασίας, συνδυασμένη με την αύξηση της έντασης της εργασίας –κυρίως μέσω της χρήσης των μηχανών και των αλλαγών στην παραγωγική διαδικασία οι οποίες είχαν ως επίκεντρο τη χρήση των μηχανών– οδήγησε όχι σε μείωση αλλά σε αύξηση του παραγόμενου προϊόντος. Αυτό δεν έγινε λόγω της βελτίωσης της ποιότητας των μηχανών,

οι οποίες παρέμειναν οι ίδιες κατά το σύντομο αυτό χρονικό διάστημα, αλλά λόγω της εντατικοποίησης της εργασίας. Το βασικό συμπέρασμα που προκύπτει είναι ότι η μείωση του χρόνου εργασίας οδήγησε σε αύξηση του προϊόντος μέσω της αύξησης της έντασης της εργασίας. Είναι χαρακτηριστική η αναφορά του Μαρξ σε ένα πείραμα που διεξήχθη σε δύο εργοστάσια όπου «σε 11 ώρες παράγονταν περισσότερα απ' ό,τι παράγονταν προηγούμενα σε 12, αποκλειστικά και μόνο γιατί οι εργάτες δούλεψαν με μεγαλύτερη ομοιομορφία και επιμονή και γιατί χρησιμοποίησαν πιο οικονομικά το χρόνο τους» (Μαρξ 1963: 425). Το συμπέρασμα αυτό είναι πολύ ισχυρό και φανερώνει ένα χαρακτηριστικό της ανθρώπινης φύσης: ότι για τον χρόνο εργασίας της εποχής του Μαρξ, η μείωση του χρόνου εργασίας σε συνδυασμό με την αύξηση της έντασης οδηγεί σε αύξηση και όχι σε μείωση του προϊόντος. Η υιοθέτηση αυτού του συμπεράσματος συγκεφαλαιώνεται από τον Μαρξ στο ακόλουθο απόσπασμα:

Δε χωράει και η παραμικρότερη αμφιβολία, πως από τη στιγμή που κόπηκε μια για πάντα με το νόμο η δυνατότητα για το κεφάλαιο να παρατείνει την εργάσιμη μέρα, η τάση του ν' αποζημιωθεί με ένα συστηματικό ανέβασμα του βαθμού έντασης της εργασίας και ν' αντιστρέψει σε μέσο μεγαλύτερης απομύζησης της εργατικής δύναμης κάθε τελειοποίηση των μηχανών πρέπει σύντομα να οδηγήσει πάλι σε ένα σημείο στροφής, όπου θα γίνει αναπόφευκτη μια καινούργια ελάττωση των ωρών εργασίας. (Μαρξ 1963: 431)

Είναι τόσο καθαρή αυτή η σχέση κατά τον Μαρξ, ο οποίος προβλέπει περαιτέρω μείωση του χρόνου εργασίας ως αποτέλεσμα της σχέσης μεταξύ του χρόνου και της έντασης της εργασίας και όχι ως αποτέλεσμα κυρίως της ταξικής πάλης. Πρόκειται για ένα εξαιρετικά σημαντικό συμπέρασμα το οποίο, αν και ο Μαρξ το εξάγει παρά τα λίγα διαθέσιμα σε αυτόν δεδομένα, επιβεβαιώθηκε από την ιστορική εξέλιξη και ρίχνει νέο φως στη διαδικασία καθορισμού του χρόνου εργασίας. Αυτή η οπτική αγνοήθηκε στη συνέχεια από την πλειοψηφία των μαρξιστών που απέδωσαν τη μείωση του χρόνου εργασίας αποκλειστικά στην ταξική πάλη. Ο Μαρξ φυσικά αναφέρεται στην ταξική πάλη, λέγοντας πως αυτή ήταν που περιόρισε τους πολύ μεγάλους χρόνους εργασίας που επικρατούσαν κατά την εμφάνιση του καπιταλισμού. Ωστόσο, χάρη σε αυτήν την έντονη αντίδραση των εργατών ξεκίνησε μια διαδικασία, η οποία, στηριζόμενη στα υλικά όρια του ανθρώπου, οδηγεί ή μπορεί να οδηγήσει σε ακόμη μεγαλύτερη μείωση του χρόνου εργασίας. Αυτός ο συνδυασμός υλικών και υποκειμενικών-ταξικών παραγόντων είναι χαρακτηριστικός της διαλεκτικά υλιστικής ανάλυσης του Μαρξ και είναι αυτός που υποτιμήθηκε στη συνέχεια, αποδίδοντας τον μοναδικό ρόλο στην ταξική πάλη, είτε σε γενικό επίπεδο είτε σε επίπεδο εργοστασίου, ή χώρου εργασίας.

Φυσικά ο Μαρξ αναγνωρίζει ότι αυτή η διαδικασία δεν είναι ατέρμονη και υπάρχει προφανώς κάποιο όριο του χρόνου εργασίας, όπου περαιτέρω μείωσή του με την αντίστοιχη αύξηση της έντασης της εργασίας, θα πάψει πλέον να αυξάνει το προϊόν. Η ένταση της εργασίας και η αύξησή της έχουν κάποια όρια, και επομένως θα υπάρξει ένας χρόνος εργασίας που αν μειωθεί περαιτέρω θα οδη-

γήσει σε μείωση του προϊόντος. Ο Μαρξ ασκούσε κριτική στους καπιταλιστές που αντιδρούσαν στην περαιτέρω μείωση του χρόνου εργασίας λέγοντας πως η λογική τους είναι σωστή (για τα συμφέροντά τους) αλλά δεν ισχύει για το χρόνο εργασίας της εποχής του.

Μπροστά σε αυτή την αξιοσημείωτη εντατικότητα, όπου είχε φτάσει κιάλας η εργασία το 1844 κάτω από την κυριαρχία του νόμου για το 12ωρο, φαινόταν τότε δικαιολογημένη η δήλωση των άγγλων εργοστασιάρχων πως είναι αδύνατη κάθε παραπέρα πρόοδος προς αυτή την κατεύθυνση και πως επομένως κάθε παραπέρα ελάττωση του χρόνου εργασίας ισοδυναμεί με ελάττωση της παραγωγής. (Μαρξ 1963: 427)

Η επιχειρηματολογία του Μαρξ όπως αναπτύσσεται στη συνέχεια για να αναιρέσει αυτόν τον ισχυρισμό δεν κινείται στην κατεύθυνση ότι κάθε μείωση του χρόνου εργασίας θα αυξάνει το προϊόν. Ο Μαρξ προφανώς καταλάβαινε ότι αυτή η διαδικασία έχει κάποιο όριο. Δεν μπορούσε βέβαια να το προσδιορίσει γιατί αυτό μπορούσε να γίνει μόνο στην πράξη ή με την πραγματοποίηση εργομετρικών πειραμάτων, όπως αυτά που προσπάθησε να πραγματοποιήσει ο Jevons το 1871 και τα οποία σαφώς δεν ήταν διαθέσιμα στην εποχή του. Αρκέστηκε να υποστηρίξει –και η ιστορική εξέλιξη τον δικαίωσε– ότι για τους χρόνους εργασίας της εποχής του η περαιτέρω μείωση του χρόνου εργασίας θα αύξανε τελικά το προϊόν μέσω της εντατικοποίησης.

Το ερώτημα που προκύπτει, ποιος είναι δηλαδή ο χρόνος εργασίας που μεγιστοποιεί το προϊόν της εργασίας, παραμένει ακόμη αναπάντητο. Τα είδη των εργασιών είναι πολλά και διαφορετικά, δυσκολεύοντας την προσπάθεια μέτρησης και γι' αυτό οι εμπειρικές μελέτες παραμένουν σπάνιες (ενδεικτικά Cetto et al. 2011) και τα εργομετρικά πειράματα –παρότι πολύ ενδιαφέροντα– ελάχιστα (Wu & Wang 2002· Drain et al. 2016). Αυτό που όμως επιβεβαιώνει η σχετικά μικρή πρόοδος της επιστήμης που έχει πραγματοποιηθεί από την εποχή του Μαρξ σε αυτόν τον τομέα είναι ότι ο τρόπος σκέψης του ήταν σωστός, έστω κι αν ο ίδιος δεν κατάφερε να οδηγηθεί σ' ένα συγκεκριμένο ποσοτικό αποτέλεσμα –άγνωστο έως και σήμερα– ως προς τον χρόνο εργασίας που δυνητικά μεγιστοποιεί το προϊόν.

Ωστόσο, ο ρόλος αυτής της συσχέτισης μεταξύ του χρόνου και της έντασης της εργασίας στον καθορισμό του χρόνου εργασίας έχει υποτιμηθεί σημαντικά από όλα τα ρεύματα της οικονομικής επιστήμης. Από τη μεριά των νεοκλασικών οικονομικών είναι αναμενόμενο, αφού σε αυτό το θεωρητικό ρεύμα ο χρόνος εργασίας δεν επηρεάζει την ένταση της εργασίας, στο βασικό τους θεωρητικό υπόδειγμα. Αυτό πιθανόν να είναι μια αναγκαστική επιλογή για τη νεοκλασική θεωρία, αφού είναι πρακτικά αδύνατο να υποδειγματοποιηθεί μαθηματικά αυτή η σχέση στα πλαίσια της ατομικής επιλογής του χρόνου εργασίας από τον κάθε εργαζόμενο. Και επίσης επειδή μια τέτοια σχέση σαφώς αφαιρεί από τον κάθε εργάτη ατομικά τον πρώτο λόγο ως προς την επιλογή του χρόνου εργασίας για να τον αποδώσει στο κεφάλαιο. Από τη μεριά όμως των ετερόδοξων και των μαρξιστικών οικονομικών η υποτίμηση αυτής της συσχέτισης, που τόσο καθαρά ανέδειξε ο Μαρξ,

μοιάζει ανεξήγητη. Κατά τη γνώμη μας αξίζει ιδιαίτερης προσοχής και μπορεί να βοηθήσει στην κατανόηση της ιστορικής εξέλιξης του χρόνου εργασίας, τόσο της μακροχρόνιας πτωτικής του τάσης όσο και της αντιστροφής της στις μέρες μας, με την αύξηση του χρόνου εργασίας σε ανεπτυγμένες χώρες του δυτικού κόσμου και στην Ελλάδα (ενδεικτικά: Schor 1991· Bluestone & Rose 1998· Mishel et al. 1999 για τις ΗΠΑ· Basso 2003· Mutari & Figart 2000· Ioannides & Mavroudeas 2007 για Ευρωπαϊκές χώρες). Κι αυτό γιατί η μείωση του χρόνου εργασίας με ταυτόχρονη αύξηση της έντασης της εργασίας θα έφτανε κάποτε ένα όριο, κάτω από το οποίο η περαιτέρω μείωση του χρόνου εργασίας δεν θα μπορούσε να αντισταθμιστεί από την αύξηση της έντασης και επομένως οι καπιταλιστές δεν θα είχαν πλέον συμφέρον από αυτή την διαδικασία. Ωστόσο η μελέτη του σημαντικού αυτού ζητήματος ξεφεύγει από τους στόχους του συγκεκριμένου άρθρου.

4. Οι οικονομικές επιπτώσεις της εντατικοποίησης της εργασίας

Στη βάση της σχέσης που αναλυτικά περιέγραψε ο Μαρξ μεταξύ του χρόνου εργασίας και της έντασης της εργασίας είναι πλέον αναμφισβήτητο ότι:

Πλάι στο χρόνο εργασίας σαν μέτρο «εκτατικού μεγέθους» προβάλλει τώρα το μέτρο του βαθμού της συμπύκνωσής του. Η εντατικότερη ώρα της δεκάωρης εργάσιμης ημέρας περιέχει τώρα ίση ή περισσότερη εργασία, δηλ. ξοδεμένη εργατική δύναμη, απ' όση περιέχει η πιο πορώδης ώρα της δωδεκάωρης εργάσιμης ημέρας. (Μαρξ 1963: 423-4)

Η διαδικασία εντατικοποίησης της εργασίας περιγράφεται από τον Μαρξ σαν μια αλλαγή στον χαρακτήρα της σχετικής υπεραξίας (Μαρξ 1963: 423, δεξ σχετικά Mavroudeas & Ioannides 2011). Ο Μαρξ περιγράφει τη διαδικασία της σχετικής υπεραξίας στο 10ο κεφάλαιο του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου*, πριν από την αναλυτική αναφορά στην εντατικοποίηση της εργασίας. Γενικά η μέθοδος παραγωγής σχετικής υπεραξίας απορρέει από την αυξανόμενη παραγωγική δύναμη της εργασίας (παραγωγικότητα της εργασίας) επιτρέποντας στον εργάτη να παράγει περισσότερα προϊόντα για την ίδια ξοδεμένη εργασία. Αυτό είναι το αποτέλεσμα της εισαγωγής των μηχανών στην παραγωγή και ειδικότερα στους κλάδους που συμμετέχουν άμεσα ή έμμεσα στην παραγωγή αξιών χρήσης που χρειάζονται για την αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης. Σαν αποτέλεσμα, η κάθε μονάδα από τα προϊόντα που παράγονται με την αυξημένη παραγωγικότητα της εργασίας έχει μικρότερη αξία, δηλαδή η ίδια αξία χρήσης έχει μειωμένη ανταλλακτική αξία. Αυτό συμβαίνει γιατί η κάθε μονάδα προϊόντος παράγεται τώρα με ξόδεμα λιγότερης εργασίας, λόγω της αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας από τη χρήση των μηχανών. Όμως η εντατικοποίηση της εργασίας αλλάζει αυτή τη διαδικασία. Ο Μαρξ περιγράφει αναλυτικά τη μεταβολή του νόμου της αξίας όταν μεταβάλλεται η ένταση της εργασίας, στο κεφάλαιο 15 του πρώτου τόμου. Με την αύξηση της έντασης, ο εργάτης «ξοδεύει περισσότερη εργασία στο ίδιο χρονικό διάστημα» επομένως παράγει περισσότερο προϊόν στον ίδιο χρόνο εργασίας, όμως η μονάδα

αυτού του προϊόντος δεν έχει μειωμένη αξία, όπως στην περίπτωση της αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας λόγω της χρήσης των μηχανών. Αντίθετα έχει την ίδια αξία με τη μονάδα του προϊόντος που παράγεται πριν την εντατικοποίηση, δηλαδή με μικρότερη ένταση εργασίας και σε περισσότερο χρόνο εργασίας. Επομένως, με την εντατικοποίηση της εργασίας, στον ίδιο χρόνο εργασίας παράγεται τώρα συνολικά περισσότερη αξία, αφού παράγονται περισσότερες μονάδες προϊόντος, η καθεμία από τις οποίες έχει την ίδια αξία με πριν. Ομοίως, παράγεται και περισσότερη υπεραξία, εάν υποθεθεί ότι δεν έχει αλλάξει η αξία της εργατικής δύναμης. Το μέτρο της αξίας, που με βάση τις γενικές υποθέσεις είναι ο χρόνος εργασίας, έχει αλλάξει, αφού ο ίδιος χρόνος εργασίας εμπεριέχει τώρα περισσότερη εργασία, που είναι η πηγή της αξίας. Ο συνυπολογισμός επομένως της έντασης της εργασίας στη διαδικασία παραγωγής αξίας μεταβάλλει τη σημασία του χρόνου εργασίας σαν μέτρο της αξίας. Η παραγόμενη αξία είναι τώρα ο συνδυασμός του χρόνου εργασίας και της έντασης της εργασίας. Ο Μαρξ συνδέει τη μεγαλύτερη παραγόμενη αξία στον ίδιο χρόνο εργασίας με την παρέκκλιση της έντασης της εργασίας από «τον κανονικό βαθμό εντατικότητας της κοινωνίας». Θεωρεί επομένως ότι η ένταση της εργασίας καθορίζεται με κοινωνικό τρόπο και αποκτάει μια συγκεκριμένη τιμή για όλες τις εργασίες. Μόλις συμβεί αυτό, η ένταση της εργασίας παύει να είναι μέτρο της αξίας και μόνο ο χρόνος εργασίας έχει πλέον αυτή την ιδιότητα, αφού η ένταση της εργασίας είναι παντού ίδια. Ωστόσο στη συνέχεια προσθέτει ότι αυτό θα συνέβαινε μόνο «αν η εντατικότητα της εργασίας μεγάλωνε ταυτόχρονα και ισόμετρα σε όλους τους βιομηχανικούς κλάδους...» (Μαρξ 1963: 540). Ακόμη όμως και αν συνέβαινε αυτό, θα παρέμεναν οι διαφορές στην ένταση της εργασίας μεταξύ των διαφορετικών εθνών και επομένως θα τροποποιούνταν η εφαρμογή του νόμου της αξίας μεταξύ των εθνών (Μαρξ 1963: 540).

Η υπόθεση ότι η ένταση της εργασίας είναι ίδια σε όλες τις εργασίες, έστω και εντός των πλαισίων του ίδιου έθνους, είναι κατά τη γνώμη μας μια υπόθεση που υιοθετείται από τον Μαρξ για λόγους απλούστευσης, οι οποίοι όπως εξηγήθηκε νωρίτερα έχουν να κάνουν με το γεγονός ότι η ένταση της εργασίας είναι ένα μέγεθος πρακτικά σχεδόν αδύνατο να μετρηθεί (ακόμα και μέχρι σήμερα) και δύσκολα συγκρίσιμο μεταξύ διαφορετικών εργασιών και επαγγελμάτων. Η συγκεκριμένη έντασή του στον υπολογισμό της αξίας μαζί με τον χρόνο εργασίας θα καθιστούσε τον υπολογισμό αυτό θεωρητικά εφικτό, αλλά πρακτικά αδύνατο, αφού το ένα από τα δύο μεγέθη δεν θα μπορούσε να μετρηθεί. Ταυτόχρονα θα δημιουργούσε περισσότερα προβλήματα από αυτά που θα έλυσε, ως προς την παρουσίαση και την κατανόηση της εργασιακής θεωρίας της αξίας. Το επιχείρημα ότι ο Μαρξ έκανε αυτήν την υπόθεση για λόγους απλούστευσης, χωρίς βέβαια να το αναφέρει ρητά, ενισχύεται και από την υποσημείωση 137 (Μαρξ 1963: 423-424). Εκεί αναφέρει ότι υπάρχουν «διαφορές στην εντατικότητα της εργασίας ανάμεσα στους διάφορους κλάδους της βιομηχανίας», οι οποίες (αναφερόμενος και στον Σμιθ) «ισοφαρίζονται εν μέρει με τους δευτερεύοντες παράγοντες που προσιδιάζουν σε κάθε είδος εργασίας». Ωστόσο αυτή η εν μέρει ισοφάριση δεν αφορά την ίδια την ένταση της εργασίας, η οποία εξακολουθεί να παραμένει, αλλά κάποια δευτερεύοντα χαρακτηριστικά της εργασίας (αν ερμηνεύουμε σωστά την αναφορά στον Σμιθ, η οποία είναι γενική και δεν αναφέρεται σε συγκεκριμένο χωρίο). Το ίδιο θέμα μπορεί να

εξεταστεί και υπό ένα διαφορετικό πρίσμα. Η αναφορά του Μαρξ στον κοινωνικά μέσο βαθμό εντατικότητας της εργασίας με βάση τον οποίο προκύπτει ο κοινωνικά αναγκαίος χρόνος εργασίας για την παραγωγή κάθε αγαθού, δεν σημαίνει υποχρεωτικά ότι κάθε εργασία έχει τον ίδιο βαθμό εντατικότητας, αλλά ότι η «μέση τιμή» της έντασης της εργασίας είναι αυτή που καθορίζει τον κοινωνικά αναγκαίο χρόνο. Αυτό σημαίνει ότι μπορούν (και είναι αναμενόμενο) να υπάρχουν διαφορετικές εντάσεις εργασίας σε μια κοινωνία, αλλιώς δεν θα είχε νόημα η χρήση της μέσης τιμής. Σε κάθε ξεχωριστή εργασιακή διαδικασία η απόκλιση της έντασης της εργασίας από τον κοινωνικά μέσο βαθμό εντατικότητας δημιουργεί τροποποιήσεις στην παραγωγή αξίας τις οποίες αναλυτικά περιγράφει ο Μαρξ στον πρώτο τόμο του *Κεφαλαίου*.

Σε κάθε περίπτωση, η ανάλυση του Μαρξ για τις επιπτώσεις στην αξία και την υπεραξία από τη μεταβολή της έντασης της εργασίας καλύπτει πλήρως την περίπτωση όπου η ένταση της εργασίας διαφέρει μεταξύ των διαφορετικών ειδών συγκεκριμένης εργασίας και των διαφορετικών κλάδων της βιομηχανίας (και πέραν αυτής). Στην περίπτωση αυτή η ανάλυση γίνεται πιο πολύπλοκη, χωρίς όμως να υπάρχει καμία ασάφεια ως προς οποιαδήποτε πλευρά της.

Είναι επομένως δυνατό να αρθεί η υπόθεση της ομοιόμορφης έντασης της εργασίας στις διαφορετικές εργασίες. Το αν υπάρχουν διαφορές στην ένταση της εργασίας μεταξύ των διαφορετικών επαγγελματιών είναι κάτι που μπορεί να μετρηθεί στην πράξη, όσο δύσκολο και να είναι αυτό και όσο σχετικές και να είναι οι μέθοδοι προσδιορισμού της έντασης της εργασίας. Με την πολυπλοκότητα της σημερινής κοινωνικής παραγωγικής διαδικασίας μπορεί να υποστηριχθεί ότι η ένταση της εργασίας μπορεί να διαφέρει μεταξύ διαφορετικών εργασιών και κλάδων της βιομηχανίας, όπως δείχνουν και κάποιες από τις μελέτες που προαναφέρθηκαν. Αυτό σημαίνει ότι, σύμφωνα με τον Μαρξ, η αξία που παράγεται στον ίδιο χρόνο εργασίας μπορεί να διαφέρει ανάλογα με την ένταση της εργασίας μεταξύ διαφορετικών επαγγελματιών και κλάδων. Το ίδιο, φυσικά, ισχύει και μεταξύ διαφορετικών εθνών, γεγονός που έχει ιδιαίτερη σημασία στη σημερινή εποχή του ανεπτυγμένου διεθνούς εμπορίου.

Στην περίπτωση που ο χρόνος και η ένταση της εργασίας αλληλοεπηρεάζονται με τον τρόπο που αναφέρθηκε στην προηγούμενη ενότητα, η παραγόμενη αξία μπορεί να μετρηθεί με τη βοήθεια του παραγόμενου προϊόντος (μετρημένο σε φυσικές ποσότητες), με δεδομένο, βέβαια, ότι δεν έχει αλλάξει η παραγωγική δύναμη της εργασίας, δηλαδή η τεχνολογία της παραγωγής. Αυτό μπορεί να γίνει μόνο εάν εξετάζονται ίδια προϊόντα που έχουν παραχθεί με ίδια τεχνολογία παραγωγής, συνθήκη η οποία περιορίζει σημαντικά τη δυνατότητα εφαρμογής αυτού του έμμεσου τρόπου μέτρησης της αξίας. Στην πραγματικότητα, το προϊόν σαν μέτρο της αξίας μπορεί να χρησιμοποιηθεί μόνο σε μεταβολές του χρόνου και της έντασης της εργασίας για την ίδια παραγωγική διαδικασία. Το πρόβλημα της σύγκρισης μεταξύ διαφορετικών εργασιών και βιομηχανικών κλάδων παραμένει, καθιστώντας την ποσοτική μέτρηση της επίδρασης της έντασης της εργασίας στην παραγόμενη αξία ένα δύσκολο έργο. Παρά τις τεχνικές όμως δυσκολίες, είναι ένα φαινόμενο που πρέπει να ληφθεί υπόψη, με στόχο να επιτευχθεί ακριβέστερη μέτρηση της αξίας που έχει ενσωματώσει το κάθε εμπόρευμα.

Η παρουσίαση του θέματος μπορεί να ολοκληρωθεί ως προς τις βασικές πλευρές του με την περιγραφή της μεταβολής στην αξία της εργατικής δύναμης λόγω της μεταβολής στην ένταση της εργασίας. Εάν ο χρόνος εργασίας παραμείνει ο ίδιος και αυξηθεί μόνο η ένταση της εργασίας τότε είναι φανερό ότι αυξάνει και η αξία της εργατικής δύναμης, όπως άλλωστε τονίζει και ο Μαρξ, αφού αυξάνεται το κόστος αναπαραγωγής της, περισσότερο φθαρμένης, εργατικής δύναμης. Ωστόσο στην περίπτωση που η αύξηση της έντασης της εργασίας έρχεται σαν αποτέλεσμα της μείωσης του χρόνου εργασίας, με βάση αυτά που αναφέρθηκαν στην προηγούμενη ενότητα, παρατηρούνται δύο φαινόμενα που εν μέρει αλληλοεξουδετερώνονται. Η μείωση του χρόνου εργασίας μειώνει τη φθορά άρα και την αξία της εργατικής δύναμης, ενώ η επακόλουθη αύξηση της έντασης αυξάνει την αξία αυτή. Η συνολική επίδραση είναι απροσδιόριστη ως προς το πρόσημο, αλλά σίγουρα περιορισμένης έντασης, αφού το ένα φαινόμενο εξουδετερώνει εν μέρει το άλλο. Αυτό σημαίνει ότι μπορεί να υποθεθεί χωρίς μεγάλη απόκλιση από την πραγματικότητα ότι η αξία της εργατικής δύναμης παραμένει σταθερή κατά την αύξηση της έντασης της εργασίας, η οποία έρχεται σαν αποτέλεσμα της μείωσης του χρόνου εργασίας.

5. Συμπεράσματα

Ο Μαρξ στο *Κεφάλαιο* αναφέρθηκε αναλυτικά και εκτεταμένα στην εντατική διάσταση της εργασίας και ειδικότερα του προτσές εργασίας στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής. Τοποθέτησε την ένταση της εργασίας στο ίδιο επίπεδο σημαντικότητας με τον χρόνο εργασίας στη διαδικασία δημιουργίας αξίας και υπεραξίας, αφού πρόκειται για τις δύο διαστάσεις (εντατική και εκτατική) του ξοδέματος της εργατικής δύναμης. Περιέγραψε επίσης πολύ αναλυτικά τις επιπτώσεις στην παραγόμενη αξία από τις μεταβολές στην ένταση της εργασίας, τις οποίες ενέταξε στον μηχανισμό της σχετικής υπεραξίας. Θεώρησε όμως, κατά τη γνώμη μας κυρίως για λόγους απλούστευσης της θεωρητικής ανάλυσης, ότι η ένταση της εργασίας αποκτάει μια κοινωνικά μέση τιμή. Αυτό δεν σημαίνει ότι όλες οι εντάσεις εργασίας είναι ίδιες σε όλα τα επαγγέλματα, ανεξαρτήτως του αν ο Μαρξ προϋπέθεσε την ομοιομορφία τους για λόγους απλούστευσης ή αν αυτή προκύπτει και προβλέπεται από τη λογική της μέσης τιμής εντατικότητας της κοινωνίας. Επομένως η ανάλυση που παρέχει ο Μαρξ για τις επιπτώσεις από τις διαφορές και τη μεταβολή στην ένταση της εργασίας είναι πλήρως εφαρμόσιμη και ιδιαίτερα χρήσιμη για τον ακριβή προσδιορισμό της αξίας κάθε αγαθού.

Η σημασία που ο Μαρξ απέδωσε στην ένταση της εργασίας ενισχύεται επιπλέον και από τη σύνδεσή της με τον χρόνο εργασίας, στην οποία προχώρησε πρωτοπόρα για την εποχή του. Τα συμπεράσματα που προκύπτουν από την ανάλυση αυτή, και πιο συγκεκριμένα το συμπέρασμα ότι μια μείωση του χρόνου εργασίας σε συνδυασμό με την αύξηση της έντασης που αναμένεται να επιφέρει μπορεί και έχει ιστορικά αυξήσει το παραγόμενο προϊόν, άρα και την παραγόμενη αξία και υπεραξία, είναι πολύ σημαντικό και έχει επιβεβαιωθεί ιστορικά. Η επιχειρηματολογία αυτή θέτει τη διαδικασία καθορισμού του χρόνου εργασίας σε μια υλική βάση που

προκύπτει από τις δυνατότητες του ανθρώπινου οργανισμού και είναι απαραίτητο συστατικό στοιχείο κάθε ανάλυσης για τον καθορισμό του χρόνου εργασίας.

Δυστυχώς και οι δύο αυτές επιπτώσεις της έντασης της εργασίας στην παραγωγική διαδικασία φαίνεται να υποτιμήθηκαν σημαντικά από τους οικονομολόγους γενικά, αλλά και τους μαρξιστές οικονομολόγους ειδικότερα. Είναι συνεπώς αναγκαία μια προσπάθεια επαναφοράς τους σε πιο κεντρικό σημείο τόσο της θεωρητικής όσο και της εμπειρικής έρευνας.

Βιβλιογραφία.

Basso P. 2003. *Modern Times, Ancient Hours*, London: New Left Books.

Bennet A. & Smith-Gavine S. 1987. «The Percentage Utilization of Labour Index (PUL)» στο Bosworth D. & Heathfield D. (επιμ.), *Working Below Capacity*, London: Macmillan: 326-363.

Bluestone B. & Rose S. 1998. «The Macroeconomics of Work Time», *Review of Social Economy*, 56 (4): 425-441.

Cette G., Chang S. & Konte M. 2011. «The decreasing returns on working time: an empirical analysis on panel country data», *Applied Economics Letters* 18 (17): 1677-1682.

Drain J., Billing D., Neesham-Smith D. & Aisbett B. 2016. «Predicting physiological capacity of human load carriage: A review», *Applied Ergonomics* 52: 85-94.

Green F. 2001. «It's Been A Hard Day's Night: The Concentration and Intensification of Work in Late Twentieth-Century Britain», *British Journal of Industrial Relations* 39: 53-80.

Ioannides A. & Mavroudeas S. 2007. «Overworked Greeks? Working Time Trends in Greece», *Asian-African Journal of Economics and Econometrics* 7 (1-2): 91-105.

Mishel L., Bernstein J. & Schmitt J. 1999. *The State of Working America, 1998-99*, New York: M.E. Sharpe Inc.

Jevons S. 1871. *The Theory of Political Economy*, First Edition, London/New York: MacMillan and Co.

Mutari E. & Figart D. 2000. «The social implications of European work time policies: promoting gender equity?» στο: L. Golden & D. Figart (επιμ.), *Working Time: International Trends, Theory and Policy Perspectives*, London: Routledge.

Μαρξ Κ. 1963. *Το Κεφάλαιο*, Τόμος Πρώτος, Αθήνα: Μόρφωση.

Mavroudeas S. & Ioannides A. 2011. «Duration, Intensity and Productivity of Labour and the Distinction between Absolute and Relative Surplus-value», *Review of Political Economy*, 23 (3): 421 - 437.

Schor J. 1991. *The overworked American: the Unexpected Decline of Leisure*, New York: Basic Books.

Wu H.C. & Wang M.J. 2002. «Relationship between maximum acceptable work time and physical workload», *Ergonomics* 45 (4): 280 - 289.

